

Juris Pavlovičs

OKUPĀCIJAS VARU MAIŅA LATVIJĀ – AVOTI, HISTORIOGRĀFIJA, TEORIJA*

Ar šo rakstu tiek noslēgts pētniecības darbs, kas tika uzsākts pirms desmit gadiem pēc Vēsturnieku komisijas iniciatīvas. Toreiz 1941. gada okupācijas varu maiņas problēma bija viens no Latvijas historiogrāfijas neskaidrajiem “baltajiem plankumiem”, abstrakti traktēta tēma, par kuru tika izteikti vien nekonkrēti un uz faktiem nebalstīti spriedumi. Ir pienācis laiks izdarīt kopsavilkumu, atskatīties uz paveikto un novērtēt, kas šai jomā vēl būs jāpaveic nākamajai vēsturnieku paaudzei.

Šeit un turpmāk varu maiņa tiek definēta kā politisks process, kad kādā valstī vai atsevišķā tās reģionā pastāvošās centralizētās pārvaldes sistēmas pavēļu vertikāle karadarbības vai citu ārkārtēja rakstura notikumu rezultātā tiek aizstāta ar citu, līdzvērtīgu, lai arī ne obligāti analogisku pavēļu vertikāli. Politiskās varas jēdziens tiek traktēts atbilstoši M. Vēbera definīcijai kā neierobežots vardarbības monopols.¹ Varu maiņa tādējādi ir trīspakāpju vēsturisks notikums, kas sākas ar pastāvošās varas sabrukumu, pāriet bezvaras periodā un noslēdzas ar jauna pārvaldes režīma ieviešanu. Bezvaras perioda apzīmēšanai Latvijas historiogrāfijā un publicistikā aizvien biežāk tiek lietots termins *interregnum*, ko nākas vērtēt neviennozīmīgi šī jēdziena pārmērīgi plašā satura dēļ. Dažādu valstu un tautu vēstures literatūrā par *interregnum* ir tikuši dēvēti kā ilgstoši pārejas posmi, jaunām valstīm rodoties uz veco drupām, tā arī salīdzinoši maznozīmīgi hierarhiski konflikti kādas – parasti reliģiskas organizācijas ietvaros.² Taču, ņemot vērā šī termina augošo popularitāti profesionāla un populāra rakstura publikācijās, jebkādi iebildumi pret to būtu neproduktīvi.

Apskatāmā tēma ietver visas vai gandrīz visas Latvijas sabiedriskās un politiskās dzīves norises īsā laika posmā no 1941. gada 22. jūnija

* Raksts tapis Valsts pētījumu programmas “Nacionālā identitāte (valoda, Latvijas vēsture, kultūra, cilvēkdrošība)” ietvaros.

līdz 15. jūlijam un var tikt vērtēta arī kā viena Latvijas vēstures perioda pilna apmēra apskats. Katra konkrētā reģiona vai pat pilsētas notikumu kontekstā hronoloģiskie ietvari var nedaudz atšķirties atbilstoši vietējai specifikai un bezvaras perioda ilgumam. Par īpaši sarežģītu un jūtīgu pētniecības problēmu šo tēmu padara tas, ka runa ir nevis par pārvaldes formu pārveidi vai pagaidu bezvaras stāvokli, bet gan okupācijas varu maiņu karadarbības rezultātā – situāciju, kas 20. gadsimta Latvijai nebija unikāla, taču tālejoši nozīmīga tieši 1941. gadā. Perioda trīs nedēļas ir tik piesātinātas ar notikumiem, ka gada vai mēneša vietā par atsevišķi apskatāmu procesu norises gaitas etapu šeit ir jāizceļ katra diena. Tas, kā tiks parādīts turpmāk, prasa īpašu un ne vienmēr tradicionālu attieksmi kā pret avotiem, tā arī pētniecības teoriju.

AVOTI

Kopš rakstītās vēstures sākuma pagātnes izpēte balstās uz avotiem, kas tapuši stabilas valsts iekārtas apstākļos. Jebkura varu maiņa nozīmē vismaz īslaicīgu pārtraukumu birokrātu sagatavoto oficiālo avotu tapšanā un fiksētā mutvārdu vēstures materiāla hronoloģizēšanas grūtības sabiedrības vispārējā apjukuma dēļ. Latvijā 1941. gada vasaras situācija šai ziņā nav izņēmums. Izzūdot iepriekšējai okupācijas varai, beidza pastāvēt viss tās izveidotais vietējais valsts un pašvaldību aparāts. Visu sabiedrības slāņu Latvijas iedzīvotāji neatkarīgi no to sociālās vai etniskās piederības atradās neziņā par nākotni un informācijas vakuumā, kas nopietni ietekmēja viņu spēju izvērtēt notiekošo.³ Lielākajai daļai aculiecinieku bija nopietni iemesli ieturēt politiska vai personiska rakstura aizspriedumus un kā tobrīd, tā turpmāk ievērot pašcenzūru savās runās un rakstos. Līdz ar to vienota un sistematizējama avotu korpusa par apskatāmo tēmu nav un nevar būt. Vienīgais kritērijs, kas nosaka avota primāro vai sekundāro nozīmi šīs konkrētās tēmas kontekstā, ir tā ticamība.

Tikai daži piemēri. 1987. gadā, nojaucot kādu ēku Mazsalacā, tika atrasta ar 1940.–1941. gadu datēta slikti saglabājusies dienasgrāmata, kas acīmredzami bija tur paslēpta ne vēlāk par 1944. gadu. Rakstītājs, tobrīd vēl jauniešs ar izteikti augstu pašnovērtējumu un ambīcijām, atklāti un ciniski izklāstīja savu attieksmi pret notikumiem valstī un dzimtajā pilsētā, varu maiņas laiku ieskaitot, neslēpjot neapmierinātību pret cilvēkiem, kas lieguši tam, viņaprāt, pienākošās karjeras iespējas par nopelniem vācu varas priekšā. Tikai nejaušības dēļ dienasgrāmata negāja zudumā, un tās fragmentus kā “buržuāziski nacionālistisko” uzskatu paraugu publicēja Valmieras laikraksts “Liesma”.⁴ Lielākā daļa šādu avotu nav saglabājusies, jo personas ar tiši vai netiši provāciskām simpātijām parasti vai nu redīgēja savas dienasgrāmatas pēc kara, vai iznīcināja tās. Tā apstākļu sakritības rezultātā šķietami necila

provinciāla elites statusa pretendenta precīzi datējamie izteikumi ir kļuvuši par svarīgu avotu, kas ļauj spriest par šīs sociālās grupas attieksmi vismaz Vidzemes reģiona ietvaros.

1941. gada 27. jūnijā Saldus atradās ne vairāk kā dažus desmitus kilometru no vēрмаhta priekšpostņiem – un tās krišana bija tuvāko dienu jautājums. Taču tas nekādi netraucēja pilsētas izpildkomitejas finanšu daļai veikt regulārās operācijas un lietišķo saraksti ar kolēģiem Kuldīgā, no kuras nezinātājs nekādi nevarētu secināt, ka tas notiek kara laika krīzes situācijā.⁵ Iestāžu darbības turpināšana pēc miera laika grafika daudzās Kurzemes un Vidzemes mazpilsētās tobrīd nebija retums. Te parādās kāds paradokšāls varu maiņas pētniecības aspekts, ka daži dokumenti kļūst īpaši svarīgi nevis ar savu saturu, bet gan tāpēc, ka nepasaka neko jaunu, tādējādi perfekti demonstrējot uz vietām valdījušo situācijas neizpratni.

Ne vēlāk par 1941. gada 10. jūliju Talsu apriņķa Spāres pagasta sekretārs saņēma anonīmu zīmīti no kāda sava kolēģa Talsos. Zīmītē pagasta sekretāram tiek dots mājiens nogādāt uz apriņķa kantori kukuli pašbrūvēta degvīna veidā, lai apmaiņā pret to tiktu pozitīvi izlemtas pirmskara apdrošināšanas izmaksu lietas. Grūti izskaidrojama pārpratuma vai drīzāk konflikta rezultātā zīmīte nokļuva pagasta dokumentu mapē un kopā ar tiem nonāca arhīvā.⁶ Šāda veida neoficiālas izcelsmes precīzi datējami materiāli apskatāmā perioda avotu kopumā ir ļoti reti un sniedz citādi neiegūstamu ieskatu apriņķu un pagastu tradicionālās elites iepriekšējo pozīciju atjaunošanas gaitas norisē.

1941. gada okupācijas varu maiņas primārajiem avotiem nākas izvirzīt ļoti augstas prasības. Pirmkārt, tiem jābūt sastādītiem notikuma brīdī vai tūlīt pēc tā, lai izvairītos no neizbēgamajām atmiņas kļūdām. Tas ir īpaši svarīgi sakarā ar nepieciešamību sastādīt precīzu notikumu gaitas hronoloģiju, kas savukārt ļauj datēt un iekļaut procesa norises secībā sekundāras nozīmes avotus. Otrkārt, iepriekšminētā dēļ tiem jābūt precīzi datētiem un to sastādīšanai jābūt noslēgtai minētajā datumā. Atskaites un dienasgrāmatu ieraksti ar atpakaļejošu datumu 1941. gada vasarā bija parasta parādība, it īpaši padomju izcelsmes dokumentos, un dažbrīd neļauj noteikt, kāda katrā konkrētajā dienā bija notikumu dalībnieku reālā situācijas izpratne.⁷ Visbeidzot, avotam jābūt piesaistītam ne tikai datumam, bet arī vietai, kas ļautu attiecināt pavēļu vertikāles sabrukumu vai atjaunošanu un bezvaras perioda gaitu uz konkrētu pilsētu vai pagastu. Citās pētījumu tēmās pieļaujama pieeja atjaunot kopainu, summējot milzumu izklaidētu un atsevišķi mazsvarīgu faktu, šeit diemžēl nav iespējama perioda īsuma un notikumu intensitātes dēļ. Katram primārajam avotam ir jāspēj atbildēt uz vairākiem jautājumiem vienlaikus.

Minēto iemeslu dēļ par svarīgākajiem avotiem tēmas izpētei neizbēgami kļūst pagastu un pilsētu fondi no Rīgas centrālajiem ar-

hīviem, respektīvi – Latvijas Valsts arhīva (LVA) un Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA). To saglabātība ir ļoti nevienmērīga no viena paša Zemītes pagasta Tukuma apriņķim līdz vairāk nekā trešdaļai pagastu Valmieras apriņķim. Pie tiem jāpieskaita arī jebkuri latviešu komandantūru un citu bezvaras perioda noslēgumā izveidotu vietējo pagaidu pārvaldes un drošības struktūru materiāli. Padomju režīma ideoloģisko apsvērumu dēļ šie avoti tika hronoloģiski sadalīti starp LVA un LVVA ar padomju varas sabrukuma brīdi kā aptuvenu un ne vienmēr precīzi ievērotu robežšķirtni.⁸ Šie fondi satur abus okupācijas varu maiņas izpētei svarīgākos dokumentu veidus – pilsētu, pagastu un atsevišķu iestāžu 27. jūnija un 4. jūlija evakuācijas pavēles, kas iezīmēja padomju valsts iekārtas pašlikvidāciju, un rīkojumus, pēc kuriem jūlija pirmajā dekādē vietējās pašvaldības tika atjaunotas atbilstoši nacistu prasībām.⁹ Tikai minētajos fondos atrodami pagaidu rīcības komiteju dibināšanas protokoli un rīkojumi, kas parāda to mēģinājumus leģitimizēt savu darbību. Atsevišķi pagastu fondi ļauj izsekot visu vietējo notikumu gaitu arī bezvaras situācijā. Citiem vārdiem, ja šo fondu nebūtu, tēmas izpēte būtu ļoti apgrūtināta, jo tiktu balstīta uz nepārbaudāmu un krietni vēlāk sagatavotu informāciju.

LVA 301. un 302. fonds, kas ietver sevī Latvijas komunistiskās partijas dokumentus, ļauj spriest par padomju puses negatīvību risināt tik plaša apmēra krīzi un kara pirmo dienu pasākumu haotisko raksturu. Par lielu nožēlu, divi galvenie avotu kvalitātes ierobežojumi ir sastādītāju pašcenzūra, pakļaujoties šī perioda padomju dokumentu sastādīšanas stila formālajām un nerakstītajām prasībām, un paradums izteikt svarīgākos rīkojumus mutiskā formā, neuzticot tos dokumentiem. Ir pamats uzskatīt, ka Latvijas PSR valdības Valkas perioda oficiālā versija ir patiesa tikai attiecībā uz Strādnieku gvardes vienības veidošanu un vienas vai vairāku operatīvo grupu izsūtīšanu izlūkošanas uzdevumos pa Vidzemi.¹⁰ Visnozīmīgākās darbības – Latvijas PSR partijas un valdības vadības mēģinājumi sazināties ar padomju 8. un 27. armijas komandieriem turpmāko lēmumu pieņemšanas nolūkā – dokumentos vai nu nav atspoguļotas, vai arī tādi dokumenti pagaidām nav atrasti. Amatpersonu un aktīvistu ziņojumi, īpaši izceļot I. Sudmaļa atskaiti par cīņām Liepājā, dod zināmu ieskatu lojālo vidusmēra padomju darbinieku attieksmē pret notiekošo, taču vienlaikus parāda arī apjukumu, informācijas trūkumu un nespēju novērtēt situāciju.¹¹

Ir pamats šaubīties, vai padomju un vācu arhīvu fondu padziļināta izpēte nākotnē ļaus iegūt izšķirošas nozīmes papildu materiālus apskatāmās problēmas ietvaros. PSRS–Vācijas kara pirmo dienu padomju dokumenti par atsevišķām karaspēka daļām, pagaidām gan attiecībā uz Rietumu, nevis Ziemeļrietumu fronti, sāk nonākt zinātniskā aprītē, atklājot visas šīs avotu grupas vājās vietas. Jau tagad var secināt, ka atskaites par jūnija beigās notikušo karadarbību straujās atkāpšanās

dēļ sastādītas nevis dienu pa dienai, bet gan ne agrāk, kā sākot ar 1. jūliju un nereti pat ap 10. jūliju, balstoties uz steigā apkopotām piezīmēm.¹² Daudzas karaspēka pārgrupēšanās, pagaidu karaspēka “grupu” izveide un it īpaši mijiedarbība ar civiliedzīvotājiem un kara noziegumi šajos dokumentos nav atrodamī. Nav pārliecības, ka mēs jebkad uzzināsim visu patiesību par pagaidām neizprotamo vēl neizveidotās padomju 27. armijas štāba darbību pie Rēzeknes un tā lomu Latgalē notikušajā karadarbībā. Zināmu skaidrību par uz Latviju attiecināmajiem vācu militārajiem dokumentiem vieš V. Haupta pētījumi. Ciktāl var secināt, salīdzinot vācu atsaucis ar vietējiem materiāliem, pārlieku straujā karaspēka pārvietošanās bija radījusi vēermahtam tik nopietnas loģistikas problēmas, ka daudzas pavēlēs fiksētās karaspēka pārvietošanās vai nu nenotika vispār, vai notika citā virzienā. Vācu 291. divīzijas paredzētais kustības maršruts caur Kurzemi nesakrīt ar reālo, uz Ventspili nosūtāmā iznīcinātāju vienība tur tā arī neieradās utt.¹³ Līdz 10. jūlijam, kad vācu aizmugures apgabala komandieris K. fon Roks beidzot ieradās Rīgā, vēermahta attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem balstījās uz pārdrošām administratīvām improvizācijām, ko reti kad fiksēja dokumentos. Nākotnē būtu vēlams vien noskaidrot, vai vācu karaspēkam 1941. gadā pastāvēja vienota Austrumeiropas iedzīvotājiem izsniedzamā varas pilnvarojuma dokumenta forma, un mēģināt atrast kādu tā paraugu Freiburga militārarhīvā.

2003. gadā kāds Latvijā labi pazīstams vēstures entuziasts uzskatīja par vajadzīgu apšaubīt šīs tēmas pētījumiem izraudzītos avotus, tā vietā norādot uz pēckara krimināllietu fondiem.¹⁴ Iebilstot pret to, vēlreiz un vēlreiz jānorāda, ka varu maiņas pētnieka visupirmais uzdevums ir atbildēt uz jautājumu “kad” un “kur” un tikai pēc tam – “kā”. Atmiņu publikācijas nacistu kontrolētajā okupētās Latvijas presē nepārprotami norāda, ka jau mēnesi vēlāk aculiecinieki sāka aizmirst precīzus notikumu datumus, bet vēl pēc pāris mēnešiem – arī atsevišķu norišu secību.¹⁵ Cilvēka atmiņas spējas ir ierobežotas – un tās glabātās pagātnes ainas nepastāvīgas. 1941. gadā Latvijā nebija plaši pieņemta paraduma rakstīt dienasgrāmatas, un jāšaubās, vai četrus gadus vēlāk pēc visiem kara gadu pārdzīvojumiem kāds vairs spēja paša spēkiem atcerēties, ko un vēl jo svarīgāk kad darījis dienu no dienas atšķirīgajā varu maiņas situācijas kaleidoskopā, un godīgi pastāstīt to izmeklētājam. Ir desmitiem tēmu un pētniecības virzienu, kur krimināllietu liecības var izrādīties un izrādās neaizvietošanas, taču šai konkrētajā gadījumā tās noderēs tikai tad, ja nākotnē tiks gatavoti sīki atsevišķu pagastu 1941. gada vēstures apskati uz visplašākās avotu bāzes.

Neskatoties uz hronoloģiskajiem ietvariem, preses kā varu maiņas pētniecības avota loma ir īpaši svarīga. Vairākas avīzes, to skaitā arī Rīgas “Tēvija”, sāka iznākt vēl pirms bezvaras perioda beigām un, zinot to izdošanas brīdi ar dažu stundu precizitāti, ļauj koriģēt notikumu hronoloģiju tā, kā to neļauj pat arhīvu materiāli.¹⁶ Tāpat, pateicoties

tam, ka vācu militār pārvaldes ierēdņi neliedza jaundibinātajām latviešu avīzēm publicēt subjektīvus un nepārbaudītus materiālus, ja vien tie bija politiski un propagandistiski pareizi, pirmo divu okupācijas mēnešu laikā preses slejas pildīja atmiņas par varu maiņas dienās piedzīvoto. Publikāciju pamatā parasti bija vēstules un manuskripti, ko sacerēja ne vairāk kā pāris nedēļu pēc notikušā, paturot atmiņā kā datumus, tā atsevišķas drīz aizmirstas nianšes. Līdz ar pašvaldību arhīviem 1941. gada vasaras prese ir tie divi pamati, no kuriem būtu ieteicams vadīties arī nākotnes pētniekiem.

HISTORIOGRĀFIJAS NOSTĀDNES

Nekur Baltijā 1941. gada varu maiņas norises nav bijušas vērtētas tik neviennozīmīgi un pakļautas tik lielai politizācijai kā Latvijā. Igaunu historiogrāfijā šie notikumi ir “vasaras karš” – divus mēnešus ilgusi padomju un vācu spēku pretstāve uz igauņu zemes, kas attīstījās samērā lēni un kur vietējo iedzīvotāju un partizānu dalībai nebija izšķirošas nozīmes.¹⁷ Lietuvā tās ir, burtiski, trīs – četras ar notikumiem neiedomājami pārsātinātas dienas, ko lietuviešu vēsturnieki vēlas redzēt tikai valstiskās neatkarības atjaunošanas kontekstā.¹⁸ Latvijā okupācijas varu maiņa un ar to saistītais bezvaras periods bija vienlaikus pārāk garš, lai varētu ignorēt iedzīvotāju pašiniciatīvu, un tai pašā laikā pārāk īss un bez aktīvās karadarbības izpausmēm, lai visās notikušajās negācijās vainotu kādu no karojošajām pusēm. Igaunijā un Lietuvā 1941. gada varu maiņa un *interregnum* neatkarīgi no attieksmes un vērtējuma nopietnas šaubas un polemiku neizraisa. Latvijā tas nav un nebūs tik vienkārši.

Attieksmi pret 1941. gada vasaras notikumiem Latvijā ilgstoši noteica un dažos gadījumos arī turpina noteikt nejauša 40. gados notikusi viedokļu sakritība. 1946. gadā Ņujorkā iznāca Džona Heršija grāmata “Hirosima”, kas tika rakstīta kā reportāža ar katastrofu piedzīvojušo aculiecinieku iztaujāšanu. No šī brīža reportāžas metode, rakstot par īsiem, bet intensīviem Otrā pasaules kara notikumiem, Rietumos kļuva vispārpieņemta un sasniedza kulmināciju ap 1966. gadu, kad tika izdota labākā šāda stila grāmata “Vai Parīze jau deg” par varu maiņu 1944. gada Parīzē.¹⁹ Ka šāda pieeja nav zaudējusi popularitāti, liecina kaut vai Stīvena Embrouza pētījuma “D – diena” slava.²⁰ Latvijas kontekstā šie fakti ir svarīgi ar to, ka tādā veidā globālajā Otrā pasaules kara historiogrāfijā pakāpeniski nostiprinājās viedoklis par varu maiņu un jebkāda veida piespiedu anarhijas periodu kā nekontrolējamu katastrofālu notikumu, kura laikā mierīgie iedzīvotāji var kļūt neadekvāti un veikt nesaprātīgas darbības.

Jau 1941. gada beigās līdz ar Staļina slaveno 7. novembra runu oficiālā padomju ideoloģija sāka skatīt visu PSRS–Vācijas kara laiku kā sākotnēji nepārvaramu dabas stihiju, ko veicinājis kā svešzemju

pārspēks, tā arī tam sniegtais vietējo “dzimtenes nodevēju” atbalsts. Latvijā par tādiem tika pasludināti visai abstrakti “buržuāziski vāciskie nacionālisti”, kas tika vainoti šķiriskā naidā pret savu tautu un nosliecē uz kara noziegumiem.²¹ Padomju historiogrāfijas skatījums uz *interregnum* gaitu PSRS rietumu apgabalos pēc būtības atšķirās no otrpus “dzelzs priekšvara” pieņemtajām teorijām tikai ar vardarbīgas rīcības tendenču piedēvēšanu mazākam iedzīvotāju skaitam. Oficiālā nostādne vairs netika mainīta līdz pat PSRS sabrukuma brīdim, veicot vien maznozīmīgus stilistiskus labojumus. Kā Krievijas, tā arī vietējā Latvijas padomju historiogrāfijā trīs varu maiņas nedēļas laika gaitā kļuva par apspriešanai aizvien nevēlamāku periodu, ārpus militār vēsturiska pārstāsta ietvariem aprobežojoties ar aizvien īsāku un abstrahētāku notikumu izklāstu. Paradoksāli, bet 80. gadu padomju publikācijas par Latviju 1941. gada vasarā ar vienu izņēmumu – V. Savčenko monogrāfiju par Liepājas kaujām – izrādījās informatīvi vājākas par analogiskas tematikas darbiem 50.–60. gados.²²

Uz 40. gadu beigām attiecināmi arī latviešu trimdas publicistu pirmie mēģinājumi raksturot kara sākuma periodu. Arī šeit noteicošā loma bija politiskajiem apsvērumiem, respektīvi – cerībām uz neatkarības atgūšanu “aukstā kara” konfrontācijas kontekstā. Balstoties uz ierobežotu avotu bāzi un aculiecinieku subjektīvajiem spriedumiem, trimdas autori jau pirmajās ASV izdotajās publicistiska rakstura brošūrās radīja tikai viņu iztēlē pastāvošu situācijas rekonstrukciju, kur Latvijas kara pirmo dienu haoss tiek stabilizēts, tikai pateicoties atvaļināto karavīru un nacionālo partizānu aktīvai un atsevišķos gadījumos vardarbīgai rīcībai.²³ Tādējādi arī trimdas historiogrāfija piekrita traktēt 1941. gada varu maiņu kā katastrofu, kur bija nepieciešams pieņemt ārkārtējus lēmumus nācijas izdzīvošanas nolūkos. Politiskā nepieciešamība atainot latviešus kā īpaši karavīgu tautu, kas varētu kalpot par amerikāņu sabiedrotajiem, labēji noskaņotajās trimdas aprindās neizzuda līdz pat “aukstā kara” beigām, un 70. gados viedoklis par latviešu patstāvīgu militārpolitisko lomu kara gados tika nesaprātīgi kanonizēts kolektīvajā krājumā “Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā”.²⁴ Profesionālie trimdas vēsturnieki kā ļoti aizņemti un tai pašā laikā kopienas sabiedriskajā dzīvē iesaistīti ļaudis izrādījās nespējīgi jebkādi korigēt šos pārspilējumus.

Rezultātā neatkarības atjaunošanas brīdī Latvijas 20. gadsimta vēstures kopainā izrādījās pavisam reāls “baltais plankums”, ko atšķirībā no citām šādu apzīmējumu ieguvušām tēmām nebija iespējams likvidēt, publiskojot tos vai citus iepriekš slepenus arhīvu materiālus. Nebija iespējams izmantot arī kādu līdz tam liegtu pasaules vēstures zinātnē pieņemtu metodiku, jo Rietumu 20. gadsimta varu maiņas situācijas un to pētniecības pieredze ievērojami atšķirās no Austrumeiropas specifikas, nemaz nerunājot par to, ka okupācijas varu maiņas Rietumos līdz tam faktiski nebija pētītas. Tādēļ, neskatoties uz tēmas

jūtīgumu un tās neviennozīmīgo vērtējumu sabiedrībā, ko, sākot ar 1992. gadu, īpaši veicināja uz pseidovēsturiskiem spriedumiem balstītas preses kampaņas, tās izpēte 90. gados tika atlikta citu aktuālo problēmu daudzveidības un pieejamo zinātnisko resursu trūkuma dēļ. Tēmas aktualitātei nemazinoties, līdz ar jaunā gadsimta sākumu tā tika izvirzīta par vienu no Vēsturnieku komisijas prioritārajiem pētniecības virzieniem, un darbs tika uzsākts.²⁵ Dažu nākamo gadu laikā 1941. gada varu maiņas problēma guva profesionāļu, preses un entuziastu ievēribu, kas gan galvenokārt aprobežojās ar faktu konstatāciju, nevis polemiku un viedokļu apmaiņu. Pašreizējā nostāja profesionālajā un publicistiskajā literatūrā liek domāt, ka sasniegtais tēmas izpētes līmenis ir uzskatāms par pietiekamu un šī jautājuma padziļināta analīze vismaz pagaidām vairs nav aktuāla.

Par svarīgāko pēdējos desmit gados tēmas ietvaros paveikto darbu uzskatāma Latvijas teritoriju aptverošas 1941. gada jūnija beigu – jūlija sākuma notikumu hronoloģiskās skalas izveide, kas ļauj datēt, precizēt un verificēt neskaidrākos avotus, kā arī, pateicoties Herberta Lindmē pētījumiem Igaunijā, sasaistīt ar analogiskām norisēm mūsu kaimiņzemē. Kā neliels, bet pamanāms hronoloģijas precizēšanas rezultāts jāpiemin Latvijas 1941. gada vasaras karadarbības beigu datuma pārbīde no 7. uz 8. jūliju, kas kļuvusi par vispārpieņemtu literatūrā.²⁶ Hronoloģijas korekcijas ļauj secināt, ka varu maiņas process, lai gan straujš, bija ļoti nevienmērīgs un tā gaita atšķīrās kā pilsētās un laukos, tā arī atsevišķos reģionos.

No pētījumu rezultātiem izriet, ka nevienai okupācijas varai nebija konkrētu plānu par Latvijas teritorijas pārvaldi pārejas vai krīzes situācijā. Kā padomju, tā vācu puse improvizēja, cerot uz pēkšņām veiksmīgām pārmaiņām, kas ļautu rīkoties parastās birokrātiskās rutīnas ietvaros. No vienas puses, tika strikti ievērotas pirms kara sagatavotās karastāvokļa un militārvaldes ieviešanas instrukcijas, no otras puses, katrs vidēja ranga komandieris vai ierēdnis jebkuru brīdi varēja pieņemt ar oficiālo nostāju nekādi nesaistītus lēmumus.²⁷ Avotu materiāla analīze liek apšaubīt Latvijas padomju historiogrāfijā pieņemto uzskatu, ka militārvaldes perioda vācu komandantūru tīkls bija centralizēts un precīzi hierarhisks. Dokumenti ļauj secināt, ka vismaz ārpus lielpilsētām vācu komandantūras tika dibinātas pēkšņi radušos militāru apsvērumu rezultātā, lai risinātu nevis iekarotās teritorijas pārvaldes, bet gan armijas loģistikas problēmas. Jauno okupantu saziņa ar vietējiem iedzīvotājiem it visur Latvijā sākotnēji tika veikta, uz laiku piešķirot autonomas pašpārvaldes pilnvaras no latviešu vidus pēc ne vienmēr precīzi noteiktiem kritērijiem izraudzītām amatpersonām.

Sākoties PSRS–Vācijas karam, aktīvākā Latvijas sabiedrības daļa izrādījās sašķelta nevis atbilstoši sociālajai piederībai un statusam, bet gan pēc politiskās lojalitātes un nākotnes plāniem.²⁸ Kā savas pozīcijas zaudējusi neatkarības gadu Latvijas tradicionālā elite, tā arī

padomju lojālisti, kas ieņēma tās vietu 1940. gadā, bija pārliecināti par savām tiesībām uz varas amatiem, lai gan nejutās spējīgi aktīvi cīnīties par to atgūšanu vai saglabāšanu. Daudz radikālāk bija noskaņoti visdažādākās izcelsmes elites statusa pretendenti, kas cerēja uz ātru karjeru apmaiņā pret uzticības izrādīšanu un nopelniem vienas vai otras okupācijas varas labā. Vairāk nekā puse aktīvo iedzīvotāju tomēr bija politiski indifferenta un rūpējās vienīgi par sava īpašuma un iztikas iespēju saglabāšanu, vairumā gadījumu būdama gatava uz kompromisu ar jebkādu jaunieviestu varu. Iestājoties bezvaras stāvoklim, nereti izrādījās, ka personiskajiem sociālajiem kontaktiem ir ievērojami lielāka nozīme nekā politiskajām simpātijām un sabiedriskajam stāvoklim. Līdz brīdim, kad nacisti sāka uzspiest Latvijai savu sociālā modeļa redzējumu, sabiedrības pagaidu stabilizācija *interregnum* apstākļos norisēja atbilstoši iepriekšējā gadsimta tradīcijām.

Pēdējās desmitgades laikā Latvijas historiogrāfijā ir izvirzīta hipotēze par krīzes periodu Latvijas vietējās varas pagaidu orgānu uzbūves kontinuitāti, sākot ar 1905. gada rīcības komitejām.²⁹ Hipotēze balstās uz pieņēmumu, ka gan latviešu, gan arī ievērojamas Latvijas minoritāšu daļas politiskā kultūra jau 20. gadsimta sākumā bija sasniesusi pietiekami augstu līmeni, lai nodrošinātu pagastu un mazpilsētu vietējo pašvaldību sekmīgu darbu bez centrālās varas iejaukšanās. Vietējā politiskā kultūra balstījās uz pietiekami augstām morāles normām un legalitātes izjūtu, lai nepieļautu noziedzīgu patvaļu no pagaidu varu ieguvušo puses. Līdz ar to no šīs hipotēzes izriet neizbēgams secinājums, ka atsevišķu iedzīvotāju grupu pašierosinātas represijas pret līdzpilsoņiem ar atšķirīgu tautību vai uzskatiem nebija iespējamas, jo atradās pretrunā ar tradicionālo likumības izjūtu. Bez tam nācijas politiskā kultūra 1941. gadā joprojām bija piesātināta ar feodāli patriarhālas domāšanas reliktiem un vēl nebija sasniesusi to līmeni, pie kura būtu iespējama spontāna sarežģītu etniskā vai rasu naida teoriju ģenēze. Nedaudzie bezvaras perioda vardarbības ekscesi bija vai nu traģiskas nejaušības, vai personisku konfliktu rezultāts.

No 1941. gada vasaras notikumu izpētes rezultātiem izriet, ka *interregnum* perioda veiksmīgs iznākums, aprīņķu un pagastu pašvaldībām pašu spēkiem nodrošinot pašvaldību administratīvās un sociālās funkcijas, turpmākajos vācu okupācijas gados sagādāja Latvijas iedzīvotājiem ievērojami stabilāku un pārtikušāku eksistenci nekā citos okupētās Austrumeiropas apgabalos, kur darbaspējīgus vietējās varas orgānus bija spiesti veidot paši nacisti.³⁰ Turpmāka perioda izpēte vairs nav iedomājama bez analogisku procesu analīzes Igaunijas un Lietuvas vēsturē. Ļoti vēlams un pat nepieciešams, lai vēsturnieku uzmanība nākamajos gados tiktu pievērsta notikumiem pirms un pēc apskatāmā perioda, kas dotu iespēju pilnībā iekļaut to 20. gadsimta Latvijas vēstures kopainā.

ATSAUCES UN PIEZĪMES

- ¹ *Вебер М.* Избранные произведения. – Москва, 1990. – С. 645.
- ² Brockhaus Konversations – Lexicon. Neunter Band. – Berlin, 1902. – S. 659.
- ³ Latvija Otrajā pasaules karā. – Rīga, 2008. – 252. lpp.
- ⁴ *Martinovs V.* No barikāžu otras puses // *Liesma*. – 1987. – 17. jūl. – 3. lpp.
- ⁵ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 977. f., 1. apr., 4. l., 25.–27. lp.
- ⁶ Turpat, 1218. f., 2. apr., 42. l., 5. lp.
- ⁷ *Солонин М.* Новая хронология катастрофы. 1941. – Москва, 2010. – С. 18, 19.
- ⁸ Fondu dalījums “vācu” un “padomju” izcelsmes dokumentos netika paveikts līdz galam, un pagastu padomju perioda lietās saglabājas vācu okupācijas laika dokumenti līdz 1941. gada jūlija vidum ieskaitot.
- ⁹ LVA, 1320. f., 1. apr., 18. l., 3. lp.; 8. l., 127. lp.
- ¹⁰ Turpat, 301. f., 1. apr., 44. l., 19. lp.
- ¹¹ Turpat, 302. f., 5. apr., 9. l., 1.–2. lp.
- ¹² *Солонин М.* Новая хронология катастрофы. 1941. – С. 18–25.
- ¹³ *Haupl W.* Baltikum 1941. – Neckargemunde, 1963. – S. 92.
- ¹⁴ *Lasmanis U.* Interregnum. Upurlaiks // *Mēs*. – 2005. – 30. jūl.
- ¹⁵ Piemēram, ja salīdzinām kaut vai Valmieras avīzes “Tālavietis” 1941. gada jūlija un augusta atmiņu publikācijas.
- ¹⁶ Kā piemēru sk.: Tēvija. – 1941. – 1. jūl.
- ¹⁷ *Eesti Ajalugu VI*. – Tartu, 2005. – Lk. 181–183.
- ¹⁸ *Lietuva 1940–1990*. – Vilnius, 2007. – P. 172–177.
- ¹⁹ *Collins L., Lapierre S.* Is Paris burning. – New York, 1966.
- ²⁰ *Ambrose S. E. D – Day*. – New York, 1994.
- ²¹ *Pelše A.* Latviešu vāciskie nacionālisti – Latvju tautas niknākie ienaidnieki // *Liesma*. – 1945. – 3. febr. – 3. lpp.
- ²² *Савченко В.* Семь огненных дней Лиепая. – Рига, 1986.
- ²³ *Bračs J.* The Policy of Occupation Powers in Latvia 1940–1944 // *The Baltics Peoples want to exist*. – Washington, 1950. – No. 4. – P. 33, 34.
- ²⁴ Latviešu karavīrs Otrā pasaules kara laikā. Dokumentu un atmiņu krājums. – Toronto, 1970. – 1. sēj. – 271.–274. lpp.
- ²⁵ *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1944): aktuālās izpētes problēmas // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 3. sēj. – Rīga, 2001. – 180. lpp.
- ²⁶ Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1423. f., 1. apr., 9. l., 15. lp.
- ²⁷ Turpat, 9. lp.
- ²⁸ *Pavlovičs J.* Change of Occupation Powers in Latvia in Summer 1941: Experience of Small Communities // *Symposium of the Commission of the Historians of Latvia*. – Vol. 14. – Rīga, 2005. – P. 96–97.
- ²⁹ *Pavlovičs J.* Okupācijas varu maiņa Valmieras apriņķī 1941. gada vasarā // Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti. – 8. sēj. – Rīga, 2003. – 313. lpp.
- ³⁰ *Ковалев Б.* Нацистская оккупация и коллаборационизм в России 1941–1944. – Москва, 2004. – С. 36–39.

Juris Pavlovičs

CHANGE OF OCCUPYING POWERS IN LATVIA:
SOURCE MATERIAL, HISTORICAL WRITINGS,
THEORY

Summary

The interregnum period of the summer of 1941 was very short, just three weeks from 22 June till 15 July, but it had tremendous significance for the history of Latvia in the 20th century. Decisions and alliances made during those fateful days split the nation along political lines so that any subject dealing with these past events became controversial. Until a decade ago, when this problem was set apart as a research priority by the Commission of the Historians of Latvia, there was not a single scientific paper published on this subject. During the last decade things have changed. A considerable amount of research has been carried out, most pressing questions answered, but there is a lot of work left for the future generations of historians.

To define the events of the interregnum of the summer of 1941, one must begin with a precise chronology of events. Most political interregnums throughout the ages had left very few documents to study. Here we have a different problem; most documents were written long after the particular event. Thus only the archive files of Latvian districts, towns and church parishes together with the early issues of local Nazi regime newspapers are reliable enough to be used as primary materials.

The last ten years of the author's research on the said subject have produced about twenty scientific papers and articles. The main result of this work is the creation of basic description of complex events that had never been described before. Both conflicting occupying powers had no real plans for the territory and population of Latvia during the early days of war. Latvian society found itself suddenly split into several groups according to political sympathies and intentions. The traditional national political culture of the Latvians was sufficiently high for them to survive interregnum through organisation of local executive committees according the pattern used during the revolution of 1905. The ability of the Latvians to govern themselves on local level without the support of the state helped the nation to survive the hardships of Nazi occupation – such is the main conclusion of a decade long research.

Iesniegts 31.01.2011.